

KUTADGU BİLİĞ'DE TOPLUMDAN KAÇIŞ VE TOPLUMA DÖNÜŞ FİKRİ

MÜBAHAT TÜRKER KÜYEL*

Bilindiği üzere, destanlarımızdaki, atasözlerimizdeki, Orhun Anıtları ve Yenisey yazıtlarındaki hikmetler bir yana, *Kutadgu Bilig*, bizim yazılı olarak elde bulunan en eski Türkçe hikmet kitabımızdır. *Kutadgu Bilig*, aynı zamanda, 1060'ların, Türk ellerinde, Otto Alberts'in deyimiyile, "Renaissance"ın erken çiçek açmış bir tomurcuğudur."¹ Çünkü, Türk geleneğinde, hikmeti ve felsefeyi edîbâne söylemek âdettir. — İbn-i Sînâ, biliyoruz ki, kendisini hedef alan, 'Filozoftur, ama, edîb değildir' kınaması karşısında ve 'Feylesûf ul-Udebâ' önünde, kendisini korumak ve 'Edîb ul-Felâsife' olabilmek için, tam üç yıl üslûb çalışmıştır.² — Şüphe yoktur ki, doğruları güzelce dile getirmek yüksek seviyeden bir kültür bilincidir. Bu bilinç, işte *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yûsuf Has Hâcib'de parlamaktadır. Bu bakımdan, *Kutadgu Bilig*'i edebî sanatımıza misâl olarak göstermekte olduğu kadar, hikmet ve felsefemize misâl olarak göstermek gibi de yerinde bir hareket olamaz. *Kutadgu Bilig*, hikmetin ve felsefenin edîbâne söylenmiş olduğu bir kültür varlığımızdır.

Kutadgu Bilig'de yer almış olan, neredeyse, her bir beyitte, bir felsefî hüküm verilmiştir. Ama, biz, bu yazımızda, *Kutadgu Bilig*'deki bütün felsefî görüşleri değil, bunlardan yalnız birisini ele alacağız. O da, 'Toplumdan kaçış ve topluma dönüş' fikridir. Bu fikri, iyice belirginleştiren diye, eski Mezopotamya, eski Yunan, eski Çin ve Hind gibi, Türklerin temas etmiş oldukları bir kaç eski kültürde ele alacağız; ve ayrıca, özellikle, Fârâbî'deki 'Toplumdan kaçış ve topluma dönüş' fikriyle mukayese edeceğiz; bir sonuca varacağız.

* Prof. Dr., Atatürk Kültür Merkezi Asli Üyesi.

¹ Bkz., Otto Alberts, "Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca İle Yazılmış *Kutadgu Bilig*'in (1069-70) Şairi: İbn-i Sînâ'nın Bir Öğrencisi", *Erdem*, I, Çeviren: Mübahat Türker-Küyel, 1 Ocak 1985. 1984, s. 228. Bu tabiri Cengiz Aytmatov kullanmıştır: "Turan Ülkesinin Rönesansı Tomurcuk Açıyor", bkz., *Türk Dili*, 486, Hz. 1992, s. 1046.

² Mübahat Türker-Küyel, "İbn-i Sînâ ve İsmâli Görüşü", *Araştırma*, XIII, Ankara 1991, DTCF yayınları, s. 188.

Dîvân-ı Lûgât it-Türk'te,³ 'Kutadmak', kutlu olmak'a, 'kutattı' ise kutlu oldu'ya, kutlandı'ya karşılık olarak verilmektedir. O halde, 'kutadgu bilig', kutlu olan bilgi, kutlu bilgi, kutlanmış bilgi, kutu almış bilgi demek oluyor. *Kutadgu Bilig*'i yayınlayan Reşit Rahmetî Arat'ın, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinde, 'kutadgu bilig'in, kutu veren değil de, kutu almış olan bilgi, kutlu bilgi anlamına geldiği üzerinde, sık sık uyarılarda bulunmuş olduğunu, bize, öğrencisi, halen, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim elemanlarından olan sayın Sevim Güray Hanım bildirmiştir. Bütün bunlarla birlikte, 'kutadgu'da sadece edilgin değil, fakat, aynı zamanda, etkin bir fiil anlamının bulunduğu da eserin her bir 'tezginç'inden, tablosundan, ve tezginçlerin ardarda ulanması sûretiyle verilmek istenen toplu mânâdan çıkarıyoruz.. Bu sebeple, 'kutadgu'yu, kutu hem almış hem de vermiş anlamında, 'müstefâd' anlamında, düşünüyoruz.⁴ Bu düşüncemize gerekçe olarak ta kutun çeşitli mânâları arasında, asıl, şu mânâlarını gösteriyoruz: 1. Kut, gerçek varlığı en olgun düzeyine, doğru, iyi ve güzel değerlerini ise, en son sınırlarına ulaştırılan sebeptir. 2. Kut, en olgun seviyesine ulaşmış olan gerçek varlığın tâ kendisidir. 3. Kut, gerçek varlığın en olgun düzeyine, olumlu değerini ise en son sınırına ulaşmış olması halidir. 4. Kut, bütün bunların böyle olduklarını bilmektir; bilgeliktir; bunları söylemektir, yazmaktır.⁵

Has Hâcib, felsefî fikirlerini edebî bir şekilde vermek için, ilginç bir 'körünç', bir senaryo, bir 'spectacle', bir tiyatro eseri, bir seyirlik oyun düzenlemiştir; bir 'körünçlük oyun' hazırlamıştır. Bu görünçte, o, 'eşhâs' olarak dört kişiye rol dağıtmıştır: Hükümdar, Vezir, Vezîrin Oğlu, Vezîrin Kardeşi gibi. 'Hükümdar', Gökteki Güneş'e benzer. Adâlet fikrinin kişileştirilmiştir. Adı Kün Togdı'dır. O, Doğmuş Güneş veya Doğan Güneş gibidir. Vezîr, gökteki Ay'a benzetilir. Kutun veya devletli olmanın veya iktidarın kişileştirilmiştir. Adı Ay Toldı'dır; o, Dolun Ay'dır, veya tolumakta olan Ay gibidir. Vezîrin Oğlu, insan aklının kişileştirilmiştir. Adı Ögdilmiş'tir. Akıllı adamı temsil eder. Vazîrin Kardeşi ise, 'ukbâ'nın kişileştirilmesidir. —Âkıbetin kişileştirilmesidir demiyorum. Çünkü, 'âkıbet'

³ *Dîvân-ı Lûgât it-Türk*, II, s. 299, TDK, 1942. Kutadmak = mesut etmek", bkz., Şinasi Tekin, *Ses İşiten İlah*, s. 44. "İl kutatmış" için bkz., Ahmet Caferoğlu, *Eski Uyurca Türkçe Sözlük*, s. 19, 92, 1968, TDK. "Kutadmış para" için bkz., Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 185, 189. s. 83.

⁴ Mübahat Türker-Küyel, "Kut, İbn-i Sînâ'da, al-Akl al-Fa'âl İçin Bir Temel Oluşturabilir mi?", (*İbn-i Sînâ'ya Armağan*), 1984, TTK; "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", AKM, *İbn-i Türk, Hârezmî, Fârâbî, İbn-i Sînâ ve Beyrûnî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, 1985.

⁵ "Kut...";

kelimesi, bugün, dilimizde, daraltılmış veya daralmış bir anlamda kullanılmaktadır. Kaybolmuş olan bavul hakkında, 'Bavulun âkıbeti ne oldu?' sorusunda olduğu gibi. 'Âkıbet' terimine nazaran, 'ukbâ' terimi, halen, insanların ölümden sonra başına gelecekleri içeren bir terim olarak kullanılmaktadır; ve, 'Dünya'nın, daha doğrusu, 'Bura'nın, 'Bu Dünya'nın zıddıdır. 'Ora'nın, 'Öte Dünya'nın karşılığıdır.⁶ Gerçi, 'Dünya' kelimesinin de anlamı, bu gün, bir hayli daraltılmıştır; o, artık, (Öte) Dünya' anlamına gelmemektedir, sadece, "(Bu) Dünya" anlamına gelmektedir.⁷ — Adı Odgurmış'tır. Odgurmış'ın mânâsı, 'Uyanmış' veya 'Uyandırılmış'tır.— "Uyuridik; uyarıldık". Namık Kemâl "Uyan ey şîr-i jeyân bu hâb-ı gafletten" diyordu. Buddha da 'Uyanmış' veya 'Uyandırılmış' anlamına geliyordu. Odgurmış tipinin Hind kökenli bir târik-ı dünyâ olduğu kanısına işte buradan ulaşılmaktadır. — Has Hâcib, bu 'eşhâs'ı kullanarak, Evren-Toplum-İnsan arasındaki paralelliği, bunlar arasındaki ilişkiyi, yani hikmeti incelemiştir.

Biz, bu yazımızda, 'Toplumdan kaçış ve topluma dönüş' fikrini, hem Yûsuf Has Hâcib'in bizzat kendisinde izleyeceğiz, hem de, onun yaratmış olduğu Odgurmış tipi aracılığıyla takip edeceğiz; ve, *Kutadgu Bilig*'de, biri hakikî, biri hayalî olan bu iki şahsa dayanarak, toplumdan, gerekçeleri itibariyle, iki ayrı türden bir kaçış bulunduğunu gözlemleyeceğiz; ve, gerekçeleri itibariyle toplumdan bu iki türlü kaçışa engel olacak olan bir tek çare gösterilmiş, topluma bir tek dönüş yolu teklif edilmiş olduğunu göreceğiz.

İlkin, Yûsuf Has Hâcib'in bizzat kendisinin toplumdan kaçmak istemesinin gerekçelerine dayanıp, toplumdan birinci tür kaçışı vermek üzere, o gerekçeleri gözden geçirelim. Bu gerekçeler üç öbektir: Birinci öbekteki gerekçeler Fârâbî'nin 'Nazari', 'Fikrî', 'Hulki', 'Amelî' dediği dört erdemî oluşturan değerlerdir. Öyleki, toplumda, insanı kişi yapan olumlu değerler sarsılmıştır. Toplumda bir değerler kargaşası yaşanmaktadır. Olumlu değerlerin yerini olumsuz değerler almıştır. — Ben, şahsen, işte bu duruma, tıpkı 'çevre kirlenmesi'nde olduğu gibi, '*kültür kirlenmesi*' diyorum —. Yûsuf Has Hâcib'in gözünde, artık, kültür kirlenmiştir. Öyleki, bilginler değil, bilgisizler öne geçmiştir. Akıllılar değil, 'dilsizler', yani, iki kelimeyi bir araya getirmekten âciz kimseler değer kazanmıştır. 'Halîm selîm olan kişiler, yasalara uygun yaşayanlar' değil, fakat, yasalara uy-

⁶ "Bir aşka düşmeden dünyada kalan.

"Ukbada menzil-i maksuda yetmez", Erzurumlu Emrah.

⁷ *Türkçe Sözlük*, Yeni baskı, TDK, 1988.

mayanlar öne çıkmıştır. ‘Yiğitler’ değil, ‘içkiciler’ itibardadır. ‘Mert kişiler’ ise ‘fesatçılar’ önünde gerilemiştir. ‘Dinliler’in yerini ‘bozguncular’ almıştır. ‘Güvenilir’ kişilerin yerini ‘oyuncular’ kapmıştır. ‘İnce kişiler’in önünü ‘kaba saba kişiler’ kapatmıştır. ‘İyiliksevenler’in yerine ‘karnı alamayanlar’ geçmiştir. ‘Helâl’e değer verenlerin yerini ‘haram’dan çekinmeyenler doldurmuştur. Bu suretle, ‘kişiler kişisi’ olanlar silinmiş, onların yerine ‘kişi sonu’ olanlar yükselmiştir. — ‘Kişi sonu’, Mehmet Akif’te ‘Kişi artığı’na dönüşecektir — . İşte bu durumlar, yazarı, derinden sarsmıştır; örselemiştir.

İkinci öbekteki gerekçeler de şunlardır: Yazara göre, sanki, dünyanın sonu gelmiştir. Çünkü, birtakım kıyamet alâmetleri belirmiştir. ‘Nizâm-ı âlem’ bozulmuştur. Öyleki, câmiler çoktur, ama, cemâat yoktur. Artık *Kur’ân* okunmamaktadır. ‘Emr-i bi’l-ma’rûf’ (iyi olanı yapmak) ortadan kalkmıştır. Müslümanlar birbirlerini yemekteler. Müslüman olmayanlar ise Müslümanları ezmekteler. Fakir, dul ve yetime şefkat gösterilmemektedir. Akla kara, kuru ile yaş birbirlerine karışmıştır. Doğru kalmamıştır. Eğriler öne geçmiştir. İnanç, güvenç, sadakat, arkadaşlık yok olmuştur. Aile birliği bozulmuştur: Oğul bey olmuş, baba ise kul olmuştur. Oğul ve kız, artık babaya itaat etmez olmuştur. Kadınlar örtülerini atıp, açılıp saçılmışlardır. İhtiyarlar hakarete uğramaktadırlar. Hayat zorlaşmıştır. Endişeler artmıştır; huzur kalmamıştır. Ustalar, bildiklerini öğretmez olmuştur. Para değeri, bütün değerlerin önüne geçmiştir. Haram ile helâl birbirlerine karışmıştır. İkiyüzlülük artmıştır. Doğrular da eğrilmiştir. Sevgililer sevgiyi unutmuşlar, birbirlerine eza cefaya başlamışlardır. Gönüller katılmıştır. Arkadaşlık ortadan kalkmıştır. İnsanlarda sehâ ve vefa kalmamıştır; ve, nihayet, toplum çözülmüştür.

Üçüncü öbekteki gerekçeler ise şunlardır: Hayat, ya da dünya, yel gibi, tipi ve kasırğa gibi gelip geçmektedir; ve, asıl, işin son ucunda, insanı ölüm beklemektedir. Kısra, Kayzer, Şeddâd, Âd, Iskender, Nûh, Haydar, Rüstem, İsâ, Nûşin Revân, Karun, Eshâb-ı Re’s gibi ünlü ve kudretli kişiler hani nerededirler? Onlara ne olmuştur? Oysa onlar kudretliyidiler, zengindiler! Ama ölüme karşı çaresiz idiler! Onlardan hiçbirisi ortada kalmamıştır. O halde, dünyada iken kudretli olsan ne fayda eder? Sonunda insanın götüreceği iki top bezdir. Dünyaya çıplak geldik, çıplak gideceğiz. Hele o semirtip beslediğimiz bedenimiz var ya? Onu da yılanlar çıyanlar yiyecektir! — Dün, Dede Korkut’ta,

“Hani övdüklerin nerede?

“Ecel aldı, yer gizledi!

“Fani dünya kime kaldı?

“Gelimli gidimli dünya
“Son ucu ölümlü dünya

diye dile getirilen bu fikri, bugün, şarkı, şöyle terennüm etmektedir:

“Ne sevincin ömrü varmış
“Ne gün gören çok yaşarmış
“Meğer hayat bir masalmış
“Aşk u safâ yalan imiş
“Hani Harun malı n’itmiş?
“Hani Cengiz şanı n’itmiş?
“Hani Lokman canı n’itmiş?
“Yalan dünya yalan imiş
“Kaçan fırsat elde kuşmuş
“Herşey fâni, her şey boşmuş
“Mecnûn, Kerem boşa çoşmuş
“Aşkta vefâ yalan imiş—

Yûsuf Has Hâcib’in kendisinin toplumdaki kaçmaktaki gerekçeleri işte bunlardır. O, temele, başı ve sonu olmayan değişmeyi alan, bu sebeple de Dehrîliğe götüren bir ontolojiye karşı çıkan İslâmî değerlerin bozulması ve kültür varlıklarının örselenmesi karşısında derin bir sarsıntı geçirmektedir; kahrolmaktadır; yaşamakta olduğu toplumdaki kaçmak, böyle bir ortamda yaşamaktansa ölmek, yok olmak istemektedir:

“Atım: bilmesinler, mini körmesinler” (KB, 6600).
(Adımı bilmesinler, beni görmesinler).

“Ya vahşi bolup men biyâbanda yügrü” (KB, 6572).
(Ya da yabanî olup dağlarda yürüyeyim).

Birazdan onun bu duygudan nasıl kurtulacağını göreceğiz:

Şimdi, *Kutadgu Bilig*'de, gerekçeleri bakımından, ikinci tür toplumdaki kaçışı görelim: Bu tür kaçış, Odgurmuş tipi ile temsil edilmektedir. Hükümdar, Vezîr'in oğluna, yani Akıl'a, bir yardımcıya ihtiyacı olduğunu söyler. Onunla danışır. Ona bir yardımcı bulunmalıdır. Vezîrin Oğlu, Hükümdara, yardımcı olarak, vezirin kardeşi Odgurmuş'ı önerir. Bu üçü arasındaki konuşmalar, bize *Kutadgu Bilig*'deki ikinci tür toplumdaki kaçışı anlatır. Odgurmuş'ın temsil ettiği, toplumdaki bu kaçışın gerekçeleri ise işte şunlardır: 1. Hayat geçicidir. Bu dünya yel gibi, tipi, kasırga gibi hızla gelip geçer. Onun için yemeye, içmeye, çoluk çocuğa karışmaya, aile kurmaya değmez. — Bu gün halk hikmetinde dile gelen de budur:

“Vefâsız dünyaya çalma çamuru. Bir gün olur emeklerin zay, olur— En sonunda, ölümle, nasıl olsa, fakir zengin ile eşitlenecektir; fakir ile zengin arasındaki fark ortadan kalkacaktır. O halde, hayatta iken ‘Bu dünya’ya hizmet etmek boştur. Çıplak geldik çıplak gideceğiz. Üstelik ‘Bu dünya’ bir zindandır. Hem de dönektir; vefâsızdır. İnsanın başı göğe erse bile kendisi yine yerdedir:

“Sunup tutsa eğer elin kök közin
“Başın kökke değse, yana yirdesin” (KB, 6149).

—Mezopotamya edebiyatında bu konu, harfiyyen, aynı şekilde terennüm edilmiş bulunmaktadır: “Man the tallest can not reach to heaven. Man the widest can not reach cover the earth.”⁸ (En uzun boylu insan göğe eremez, en genlikli insan yeryüzünü örtemez). — 2. Din ile dünya birbirlerine zıttır. Dünyada, ‘ot, kök, arpa aşı yemek’, ‘yağmur suyu içmek’, ‘dağdaki bir mağarada yaşamak’, ‘yalnız bir tas ile bir sopaya sahip olmak’, ‘koyun yünü giymek’ yeterlidir. 3. Dünya malı Tanrıdan uzaklaştırır. Dünya malı insanı dine kindar kılar. Dünya bir misafirhânedir. İnsan, şehirde nefesine esir olur. O yüzden dünya yere batsın! Çünkü, ancak, insan, dünyayı reddettikçe, dünyayı reddettiği ölçüde, ‘ukbâ’yı kazanabilir. 4. İnsan, halka hizmetten uzak durmalıdır. Çünkü, halka yaranılmaz.— Bugün, şarkılarda terennüm edilen de budur:

“Her zahm-ı ciğer-sûze devakâr aranılmaz
“Açsam da ciğergâhımı yâre yaranılmaz”—

Şehirden kaçıp, dağdaki bir mağaraya çekilmelidir. Çünkü bedeninin sağlığı ve sağlam bir dinsel yaşayış, ancak, yalnızlıkla gerçekleşir. ‘İlahî ikbâl’, ilâhî devlet, ancak, dağdaki yalnızlıkla elde edilir. Üstelik, insanlar alıngandırlar; çıtkırıldımdırlar; insanların kalpleri çabucak kırılıverir. 5. Aile kurmak ve onu yaşatmak zahmetli bir iştir. Üstelik kadın ve çocuk insana düşmandır. İnsan, haram yolla kazanmış olduğu malı, yemeleri için, onlara bırakır. Ama, onlar, baba ölünce, bir kez bile olsun babayı anmaz olurlar. 6. Arkadaş ve akraba ise, zâten, insana bir yükür. — Odgurmış, bu fikirleriyle ve bu davranışlarıyla, bu kanaatleri ve bu haliyle ne millete ne de devlete yararlı olamayacağı düşüncesindedir. (Bu, bir çeşit ‘melâmet’ anlayışıdır da). 7. Ayrıca, devlete hizmette bulunabilmek için ‘töre’ bilmek gereklidir. Halbuki, Odgurmış, devlet idaresine ilişkin hiçbir ‘töre’yi bilmediği kanısındadır — Gerçi Ögdilmiş’e göre, bu, kolayca telâfi edilebilecek bir husustur—. 8. Nihayet, Odgurmış, bir kere, artık toplumdan

⁸ Kramer, *From the Tablets of Sumer, The Falcon’s Wings* 1950, s. 205, USA.

uzaklaşmıştır; bir daha oraya dönemez. Dönmek istese bile, bir şartı vardır. O da, Hükümdarın, ona, ebedî gençlik, ebedî servet, ebedî sağlık (KB, 3756) garantisini vermesidir. O, kendisinin değil, ama, Ögdilmiş'in (yani, Akıl'ın) toplumla birlikte kalmasını, halka ve Hükümdara hizmet etmesini önerir. (KB, 3699). Ama, onun kula kul olmaması şartıyla! — Bu gün şarkılarda terennüm edilen de budur:

“Kula kul oldum

“Allah, kurtarınız”!

Gerçi şarkı:

“Cânımı cânan, eğer istese, minnet cânıma

“Cân nedir kim anı kurban etmeyim canânıma”

da demektedir.—

Çünkü, can, zaten, emanettir. Emanet, başkasına emanet edilemez. Demek ki, Ogdurmuş, ‘Bu dünya’ için, kendi fikirlerinin değil, ama, Ögdilmiş'in fikirlerinin geçerli olduğunun bilincindedir.

*Kutadgu Bilig'*deki bu iki tür toplumdaki kaçışın ortaya koymuş olduğu meseleleri, Has Hâcib, insanın yeni bir tarifini vermekle halletmektedir. O, topluma dönüşü şu gerekçelerle önermektedir: “İnsan, başkasına yardım edendir”. “İnsan başkasına faydalı olandır.” “İnsan, kötümserliğe kapılıp dağdaki mağarasına çekilen değildir.” İnsan, evlenmelidir; çoluk çocuğa karışmalıdır. Aksi halde bu dünya boşalır; ve, insan nesli tükenir; yok olur; ortadan kalkar. ‘İyi insan’ toplumdaki dul, yetim, âciz ve fakirleri kollayandır. İnsan olmak için yol, helâlinden ve hayırlı mal kazanmaktır; sonra onları, insanlara, yedirmek ve içirmektir. Gerektiğinde, malını dağıtmaktır; canını vermektir. Asıl bunları yapmak hakikî birer ibâdetdir. Hakikî ibadet halka hizmettir. (KB, 3990), halka hizmettedir. — İşte bunun için olsa gerektir ki, bugün, halk hikmetleri arasında ‘Faydasız evliyanın künbeti başına!’ ilenci yaşamaktadır—. Diğer insanlara faydası dokunmayan insan, zaten ölü demektir.— Fârâbî’de ise ‘nazarî’ erdemi olmayan insan, ölü sayılmaktadır. Gerçi, Fârâbî’de ‘Fayda’yı temele alan erdemler de vardır. Bu erdemlerin adı ‘Fikrî erdemler’dir—. Menfaat, kendisine değil, başka insanlara yardım ve hizmet etmektedir. Menfaat ferdinki değildir, toplumunkidir. Merhametli insan başkasını koruyandır. İyi adam, başkalarına yararı dokunan adamdır. Öyleki, bir insan, her dakikasını Tanrı’ya ibadetle geçirir ve halka hiçbir yararı dokunmazsa, o, kötü bir adamdır. O bakımdan, insan, bu dünyayı kötülemeden vaz geçmelidir. Bu da halkı sevindirmekle olur. Hakikî ibadet, asıl, budur. Çünkü, Tanrı’nın, kulunun ibadetine hiçbir ihtiyacı yoktur.— Bu fikirler, Me-

zopotomya'da, Adapa ile Ziu Sudra'nın birbirine karşıt olan kişiliklerinde dile getirilmiştir⁹.— İnsan, hükümdarı isterse köle kökenli olsun (KB, 4999, 5000, 6599, 6600), hükümdarına, devletine ve halkına hizmette bulunarak, düşmanına ise karşı koyup, ülkesi için canını vererek, *ün* kazanır, ebedîleşir, *kurtulur*:

“Atım edgü bolsun özüm ölsüni
“Tirig ölgü âhır atım kalsuni” (KB, 5607).

(Adım iyi olsun, kendim öleyim. Her canlı, nihayet ölecektir. Adım kal-sın). İşte bunun için Has Hâcib, hükümdarına hizmet etmeye karar verir:

“Negüke yorır men bu yerde kurug?
“İligke barayın kılayın tapuğ” (KB, 467).

(Niçin bu yerde kuru kuruya oturup duruyorum? Gidip hakanıma hizmet arz edeyim).

Şimdi, eski kültürlerde, başta Mezopotamya, sonra da eski Çin, Hind ve Yunan olmak üzere, sırayla, ve kısaca, ‘Toplumdan kaçış ve topluma dönüş’ düşüncesini arayalım; sonra buna Fârâbî'nin durumunu ekleyelim; bir sonuca varalım.

Toplumdan kaçış ile ilgili olarak Mezopotamya, özellikle de Sumerli kültürde şu hususları tespit edebiliyoruz: Toplumun dışında insan, insan değildir; ancak bir hayvandır. İnsanlaşmak ise bir *mihnet* (emgek = emek) işidir. Biz, bu iki hususu Enkidu'nun kişiliğinde izliyoruz. *Kılkamış Destanı*'ndaki kahramanlardan birisi olan Enkidu, hayvanlarıyla, doğada tıpkı onlar gibi yaşarken, ‘Inanna'nın kızları’ olan hierodüller eliyle eğitilir; topluma katılır; topluma kazandırılır. Hierodül, Enkidu'ya aynen şöyle söyler: “Enkidu! Sen, bilgesin. Sen, bir Tanrısın. Neden bu kalabalıkla kırdada dolaşıyorsun? Gel! Seni Uruk'a, Kalkamış'ın olduğu yere götürüyüm.”¹⁰ — Bu tema, aynen, *Dede Korkut Destanı*'nda tekerrür eder: Dede Korkut der ki: “Oğlanım! Sen insansın. Hayvanla musâhip olma. Gel! Yahşi at bin. Yahşi yiğitlerle eş, yort.”¹¹ — Enkidu, olumlu toplumsal değerleri gerçekleştirirken, çok bunalmıştır. İnsan olmak çabasında çok zorlanmıştır. Hattâ insan olmaktan vaz geçip, hayvanlarına dönmek bile istemiştir. Ama, artık, çok geçtir. İş işten geçmiştir. O, bir kere, insanlaşmıştır! Artık dönemez hayvanlarına. Tıpkı, Odgurmış'ın artık topluma dönemeyişinde

⁹ Mübahat Türker-Küyel, “Gençlik Kavramı”, *Erdem*, II, 4, Ocak 1986, s. 7-8.

¹⁰ *Kılkamış Destanı*, MEB, 1942, s. 20.

¹¹ *Dede Korkut*, Gökyay neşri, s. 71. Krş. “The Book of Dede Korkut”, *Erdem*, VII, 19, Ocak 1991.

olduğu gibil Çünkü, Odgurmış da artık, toplumsal değerleri, özellikle “töre”yi unutmuştur—. Olumlu toplumsal değerlere riayet ederek insanlar arasında yaşamak bir *mihnet* işidir.— Hayvanlarına dönmek istemek teması *Dede Korkut*'da da, aynen, tekerrür eder: Göç sırasında, yükten yere düşen bebek Basat'ı bir aslan büyötmüştür. Basat bulunduktan sonra bile evinde rahat edemeyip, toplumdan kaçmak ve hayvanlarına dönmek istemiştir; ama, hayvanlarına dönememiştir. Basat, Oğuz'a musallat olan düşman Tepegöz'ü haklamak için topluma geri dönmüştür; Tepegöz'ü öldürmüştür; insanlara hizmette bulunmuştur. Bu konuda Ali Şîr Nevâî “Ulus *mihnet*inden bir dem kâm yok” demiştir. İlhamî mahlâslı Sultan Selîm de “Eylemek mahz-ı safadır bana halka hizmet” diyerek kendisini açıklamıştır. Atatürk'ün, hiçbir alkış beklemeden, saadeti halkına hizmette bulması da, Türk geleneğinde, idarecilerin halka hizmet bilincindeki devamlılığı göstermektedir—. Toplumda, herhalde, bulamamış olduğu sehâyı ve ve-fâyı arayış içerisinde giren hükümdar Kılkamış, onları, ancak, Enkidu'nun kişiliğinde bulmuştur. Ama, Enkidu'nun ölümünü Kılkamış'ın havsalası alamamıştır. Bu yönden, o, ölümü öldürmeyi aklına koymuştur.— Bu tema da, *Dede Korkut* 'ta, aynen, tekerrür eder. Deli Dumrul, Azrâil'e, meydan okur: “Mere Azra'il dedüğünüz ne kişidir kim adamın cânını alır? Çıksın ortaya! Anınla dürüşeyin, vuruşayın”, der.— Enkidu'nun toplumdan kaçışı da iki tür kaçıştır. Toplumdan birinci tür kaçışı, onun, hayvanlarla birlikte yaşamakta olmasıdır. Toplumdan ikinci tür kaçışı ise olumlu değerlere hizmetin bir *mihnet* olduğuna tanık olup, tekrar, hayvanlarına dönmek istemesidir. Enkidu'nun toplumdan bu iki tür kaçışı karşısında, Kılkamış'ınki de üçüncü ve farklı bir toplumdan kaçış türü oluşturmaktadır. Bu, ölümsüzlüğü tatmak için Ziu Sudra'dan hikmet öğrenmek üzere, Öte Dünya'ya seyâhat etmektir. Seyâhatin şartları, seyâhatine başlamazdan önce, ‘Dünyalık’larından vazgeçmektir. Bu ‘Dünyalıklar’, kadın sâki Sabitu Suduri'nin ve Tanrıça İnanna'nın Kılkamış'a yapmış olduğu câzip tekliflerdir; ve, Kılkamış'ın sahip bulunduğu saltanat sürme gücüdür. O, kendisiyle evlenmek isteyen İnanna'ya veya Astarte'ye şöyle söyler: “... Seninle evlenirsem, ne kazanacağım? Nasıl olsa, kendimi yağlayacak yağım, üstüme giyecek elbisem var. Yiyecek ekmeğim ve azığım da vardır. Hattâ, Tanrılara lâyıık yiyeceğim, kırallara lâyıık içkilerim de bulunur... Sen, soğukta ısıtmayan örtüsün! Sen, fırtınaya ve rüzgâra mani olmayan uydurma bir kapısın! Sen, üstüne örtüleni altında ezen bir fil derisisin! Sen, içinde toplantı yapan kahramanların üstüne çöken bir saraysın! Sen, taşıyıcısının üstünde eriyen bir ziftsin! Sen, taşıyıcısının üstüne boşalan bir kırbasın! Sen, taş duvarı çatlatan bir kiresin! Sen, düşman ülkesini cezbeden bir yemişsin! Sen, sahibini sıkın bir ayakkabısın! Dost-

larından hangisini ebedî olarak sevdiğin? Çobanlarından hangisini ebedî olarak beğendin? Sevgililerinin adlarını sayayım mı? (Sayar). Şimdi, eğer, ben seni seversem, beni de onlar gibi yaparsın.”¹² Kalkamış'ın bu seyahati, ileride, İslâm âleminde, İbn-i Sînâ'da *Hayy İbn-i Yakzân*, İbn Tufail'de *Tedbîr ul-Mutavahhid*, Gülşehrî'de *Mantuk ut-Tayr* gibi, hikmeti aramak için 'seyâhet'e çıkanların 'berzah'lardan geçmelerinin prototipini oluşturacaktır—. Toplumdan kaçışın bu üçüncü türü, işin ucunda ölüm olmasıyla ilgilidir.— Bu cihet, bugün de, halk hikmetinde, “Az yaşa çok yaşa. Âkıbet gelecek başa” dizelerinde yaşamaktadır—. Ölüm Tanrısı Namtar, vakti geldiğinde, hiç kimseye iltimas etmez.— (Namtar) Who knows no distinction. (Fark gözetmeyen Namtar). *Dede Korkut*'taki “Al Kanatlı Azrâ'il'in durumu da, aynen, böyledir. Netekim, Yesevî de, *Dîvân-ı Hikmet*'inde, “Ölüm Meleği rüşvet almaz” diyecektir—. Öte Dünya'ya gitmenin şartları olan ve vazgeçilmesi gereken '7 Dünyalık'ı, Enkidu'da şöyle tespit ediyoruz: 1. Temiz elbise. 2. Güzel koku. 3. Gürz. 4. Sopa 5. Pabuç. 6. Eş. 7. Çocuk. İnanna'da ise, terkedilecek olan 7 'Dünyalık' şunlardır: 1. Şugurra. 2. Kolye. 3. Lâpislâzuli taş. 4. Çifte nunuz taşı. 5. Altın yüzük. 6. Madalyon. 7. Güzellik örtüsü. — Bu şartlara “Nefis canavarı”nı öldürmenin, “berzah'lardan geçmenin prototipi olarak bakılabilir¹³— Sumerli kültürde, toplumdan kaçışı gerektiren diğer sebepler ise şunlardır: Toplumun 'Yabanî otlar' bürümüşdür.¹⁴— 'Yabanî ot' terimi, aynen, Fârâbî'de de geçecektir: “Erdemsizler... tıpkı buğdayın arasında çıkan delice otuna... benzer”¹⁵—. Toplumda, adâletsizlik ve zulüm mevcuttur. Çünkü kurt kuzuyu parçalamaktadır. İnsan insana işkence etmektedir. Dul, yetim, öksüz ve garîbler korunmamaktadır. Gerçi, 'Yetimler Anası (The Orphan's Mother)' olan, “İnsanın insana nasıl işkence ettiğini bilen” Tanrıça Nanshe vardır ve gerçi Öte Dünya'ya giden Enkidu'ya 'Bu Dünya'da garîblere ne muamele edilmekte olduğu sorusu, sorulmaktadır,¹⁶ ama sonuçta, insan, ne kadar çabalarsa çabalsın, toplumsal olumsuzluklardan kurtulamamaktadır: “En uzun boylu adam bile göğe eremez. En genlikli adam bile Yeryüzü'nü örtemez.”¹⁷ — Hal *Kutadgu Bilig*'de de kelimesi kelimesine aynıdır:

¹² *Kalkamış Destanı*, s. 43-44. Krş. Mübahat Türker-Küyel, “İbn-i Sînâ ve 'Siyâha', *Erdem*, V, 14, 1989, s. 451; “Edebiyatımızda Sumerli Kültür İzleri Var mıdır?”, *Erdem*, VI, 17, My. 1990, My. 1992, s. 393,

¹³ “Edebiyatımızda Sumerli Kültür İzleri...”, s. 391.

¹⁴ Kramer, *Tarih Sumerde Başlar*, çev: M.İ. Çığ, TTK, 1990, s. 204.

¹⁵ *Es-Siyâset ul-Medeniyye*, Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul 1980, s. 52.

¹⁶ Kramer, *Tarih Sumerde Başlar*, Krş. *From...*, s. 226.

¹⁷ *Ay yer*, krş. *From...*, s. 205.

“Sunup tutsa elin eger kök közin
 “Başın kökke değse, yana yerdesin” (KB, 6149).

Buna yukarıda da temas edilmişti. Nihayet, elde dirlik, dilde birlik kaybolmuştur, gönüller kırılmış, düşünceler parçalanmıştır, toplumda beraberlik yok olmuştur:

“Bir zamanlar ne yılan vardı, ne akrep vardı
 “Ne sırtlan vardı, ne arslan vardı
 “Ne vahşi köpek, vardı ne kurt
 “Ne korku vardı, ne işkence...
 “Bütün evren, birlik içinde olan insanlar
 “Enlil’i tek dilde övdüler”¹⁸

Sumerli kültürde, acaba, topluma dönüş düşüncesi kendisini nerede göstermektedir? Topluma dönüş düşüncesi, kendisini, âdil ve bilge olan Hükümdar Ziu Sudra tipinde göstermektedir. Şöyleki: Tanrılar, şu bir türlü söz dinlemek istemeyen insanları bir tufanla yok etmek isterler. Tanrıların bu niyetinden bir ‘*divination*’ sonucunda haberdar olan Ziu Sudra, büyük bir gemi inşa ederek, insanları yok olmaktan kurtarır. Kurtarma ameliyesi, varlık olarak varlıklar’ın, bu arada, insanların da, birbirlerine eşit olduğunu görmekten ibaret olan bir hikmet anlayışıyla ve bu hikmetin hayata geçirilmesi demek olan bilim ve teknoloji ile gerçekleştirilir.— *Kutadgu Bilig*’de de bu hikmet, bu evrensel hümanizma, terennüm edilmiştir:

“Togar kün arıg ya arıgsız timez
 “Yarukluk birür kamuya hiç eksümez” (KB, 831).

(Güneş bu temizdir bu pistir demeden doğar. Eksilmeden herkesi aydınlatır).— Bu icraatından dolayı Ziu Sudra, Sumerli gözünde Tanrı mertebesine çıkarılan biricik ve tek insan olmuştur.

‘Toplumdan kaçış ve topluma dönüş’ konusunda, kendisi de bir Asya kavmi olan Sumerlilerin kültüründe mevcut olan öğelerle, *Kutadgu Bilig*’de yer almış olan aynı konudaki öğeler arasında, insana hayret veren paralellikler bulunmaktadır. Bu paralellikler, yukarıda gösterildiğini üzere, bazen, metinlerin kelime kelime aynıyetine kadar varmaktadır. Ama, bu hayret, kültürün, Sumer Kültürü-Mezopotamya’daki ara kültürler-eski Yunan-İslâm Âlemi ve Batı kültürü bağlantısı göz önünde bulundurulduktaki, yerini bir açıklama modeline bırakmaktadır. Bu bağlantılar karşısında Hind ve Çin kültürleri kıyıda köşede kalır gibi görünüyorsa da, Türk-

¹⁸ Ay. yer, s. 199.

ler çok hareketli bir kavim olarak Çin ve Hind kültürleriyle de temas etmekten geri durmamışlardır. İşte, o bakımdan, kısaca da olsa, onlarda da toplumdan kaçış ve topluma dönüş konusunu ele alalım. Netekim, bazı araştırmacılar, *Kutadgu Bilig*'de Çin ve Hind kültürünün etkisini aramışlardır.

Bilindiği üzere, Çin'de Kung Fu Tze, "Herşeyin kökü göklerde, Toplumun kökü ise ailededir" savıyla öne çıkmıştır. Ailede, ilkin eş ve çocuklar, merkeze babayı alarak biribirleriyle kenetlenirler; sonra aileler biribirleriyle kenetlenirler ve Çin gerçeğini oluştururlar; aile yoluyla devlete ve toplumlarına hizmet ederler. Komşularını ise, Çin muhibbi olarak yönlendirirler. Kung Fu'nun bu merkezîyetçi-milliyetçi görüşünün karşısında, Tao'nun 'Yin Yang' uyumuna dayalı "(*Taoya* aykırı) Hareket etmemek" (*Wu Wei*) ilkesi yer alır. Bu ilke, ferdiyete önem ve ağırlık vererek, aileyi dışlar. Öyleki, insanlar, *Taoyu* düşünmek için toplumdan kaçıp doğanın kucığına atılmalıydılar. Toplumdan kopmalılar, evlenmemelidirler. Taocular, *Taoyu* düşünmek için birtakım teknikler de geliştirmişlerdir. Bunlar arasında Simya ile uğraşmayı, etkili otlar kullanmayı zikredebiliriz. Taocuların, toplum hayatına karşı olmaları ve toplumdan kaçmak suretiyle toplumdan kopmaları, *Kutadgu Bilig*'deki Odgurmış tipinin Çin etkisiyle yaratılmış bir tip olduğuna yeter bir kanıt oluşturamaz. Çünkü, Taocularda, aile reddedilmiş olsa bile, kadınla ilişki ögesi reddedilmiş değildir (Needham'ın incelemeleri bunu göstermektedir). Taocularda, Odgurmış'taki gibi, dağdaki mağarada yaşamak, koyun yünü giymek, arpa aşısı ile ot kökü yemek, yağmur suyu içmek bir tek sopaya, birtek tasa sahip olmak nevinden bir çeşit "fakr" anlayışı hiçbir zaman söz konusu edilmiş değildir.

Hind kültüründe, insanın ebedileşmesine, "Aham Brahmasmi = Ben Tanrıyım" diyerek, Tanrı olmak suretiyle çare bulduğuna inanan Brahman rahibinin, bu 'Benlik' bilincini "hiç"e indirgeyen Buddha, fakirlik, hastalık, vefasızlık, ihtiyarlık, ölüm gibi ögelerle örülmüş bulunan şu "*Samsâra*" dan, şu Hayat Seli'nden, toplumdan, kaçıp "*moksa*"ya, ruh sukûnetine varmak, *kurtulmak* ister. — Bu görüş, Tibet'e vardığında, Tibetli Buddhist rahip, "tangarıg"da¹⁹, Tanrıları da hiçe indirgemek ameliyesine girişip, *kurtulur*. Netekim, Buddha'nın öğrencisi Nagarcuna da, hocası Buddha'yı, bilincinden silmiş, Buddha'yı hiçe indirgemiş, kendi bilincini Buddha'dan boşaltmış idi. Bilindiği üzere, Buddhizm, Türklerde, *ferdin kur-*

¹⁹ Terim, Anadolu'da, "*Tangayırık*" olarak yaşamaktadır. Anlamı, "Ağzını açıp, gözlerini yukarı doğru diken kimse. Salak", Çankırı yöresi. Bkz., Zafer Öztekin, *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*, Ankara 1992, TDK. s. 133.

tuluşu'nu öne çıkararak *Hinayâna* = Kiçi Kölüngü şeklinde değil de, *toplumun kurtuluşu*'nu öne çıkararak *Mahayâna* = Ulu Kölüngü şeklinde kabul görmüştür²⁰ — Kiçi Kölüngü'ye mensup olduğunu tahmin ettiğimiz bir Buddhist Türk rahip, temennisini, “*Anıteg Orunlarta*” da, aynen, şöyle terennüm etmektedir:

“Sıra sıra, kat kat dağlarda, sâkin ve تنها *âraryadan*'da
 “Ardıç ağaçları altında, akar sular boyunca,
 “Sevinçle uçşan kuşçukların toplandığı yerlerde,
 “Hiçbir şeye bağlanmadan huzura ermeli, öyle yerlerde.
 “İç içe, derin, kat kat dağlarda, eski ve kadîm *âraryadan*'da
 “Yüce ve yalçın kayalık doruklar altında, tam sessizlik içinde,
 “İmirt, çoğurt ağaçları arasında, ince mavi suların kıyısında,
 “Hiçbir şeye ilinmeden, *dyân*'a dalmalı, öyle yerlerde.
 “Girintili çıkıntılı yüce dağlarda, sevimli *âraryadan*'da,
 “Süzülüp akan sular arasında, ıp-ıssız tenhalıkta,
 “Sekiz türlü yel ile kımıldamadan dinlenip, orada,
 “Sabırla, yapa-yalnız dinî huzura ermeli, öyle yerlerde!
 “Göğeri duran güzel dağlarda, gönüle uygun تنها yerlerde,
 “Sık ve yoğun söğütlüklerde ve köpürüp duran gölcüklerde,
 “Göz başta, bütün duyulardan sıyrılıp, herşeyin görünür bilinir gi-
 bi olduğu yerlerde
 “Hiçbir arzu beslemeden huzura ermeli. Öyle yerlerde.”²¹

Odgurmuş, Budhizmin istediğı şekilde bir “gezginçi” olmadığı, gezerek Buddha'nın öğretisini yaymadığı, Buddha'nın “Bilgi tekerini döndürmediğı” için, ‘Üngür’de, “*E-kur*”da, Dağdaki mağarasında, sâkin kaldığı için, onun davranışı, *Hinayâna* ile paralel olmaktan uzakta kalıyor.

Toplumdan kaçış ve topluma dönüş düşüncesini, şimdi, bir de çok kısa olarak, Fârâbî'de gözden geçirelim. Biz biliyoruz ki, Fârâbî, felsefe sistemini kurarken eski Yunan filozoflarından, özellikle de Platon, Aristoteles ve Plotinos'tan birçok öğeler almıştır. Özellikle, konumuz itibariyle zikre değer taraf, Platon'un *Theaitetos*'taki şu ünlü cümlesidir: “(Biz, *Göğün bitkileri*yiz)... Buradan mümkün olduğu kadar çabuk yukarılara kaçmaya uğraşmalıdır. Fakat, bu kaçış, Tanrıya, elden geldiğı kadar benzemekle olabilir. Tanrı'ya benzemek ise, gerçek zekâ keskinliğı ile birlikte, adâlete ve dinliliğe sâhip olmaktır.”

²⁰ Bkz., Mübahat Türker-Küyel, “İki Gemi Türü”, *Erdem*, II, 5 Mayıs 1986, s. 337-349.

²¹ Talat Tekin, “İslâm Öncesi Türk Şiiri”, *Türk Dili*, sayı 409, Ocak 1986, s. 20.

Fârâbî'nin temel düşüncesi, insanın, erdemli bir başkan etrafında, 'En son mutluluğa ancak *medine-i fâzıla*'da ulaşabileceği' düşüncesidir. 'Medine-i fâzıla'da yaşayan fertlerin erdemleri, sırasıyla şunlardır: *Nazarî, Fikrî, Hülkî* ve *Amelî* erdemler. 'Nazarî erdemler'in temeli 'Doğru'dur; önermenin doğruluğudur. 'Nazarî erdemler'i, insana, bilim ve felsefe kazandırır. İnsan, 'Mantıkıyyât, Riyaziyyât, Tabiîyyât ve İlâhiyyât, yani, Metafizik' ile eğitilerek 'nazarî erdemleri' kazanır. Nazarî erdem, 'apodeiktik'i, yani, genel, zarurî ve doğru olan önermeleri elde etmektir; burhân'a sahip olmaktır. 'Fikrî erdemler'in temeli ise 'doğru önermeler' değildir; fakat, ' *faydalı*' olan önermelerdir; topluma 'Faydalı' olan önermelerdir. 'Hülkî erdemler', her bir ferdin, topluma uyum sağlamasında rol oynayan, ferdin olumlu erdemleridir. Biz, bugün, o erdemlere sahip olan kimseye, 'ahlâklı' diyoruz. 'Amelî erdemler' ise, ferdin, hayatını kazanması amacıyla, bir sanatı öğrenirken veya öğrenmek için kazanmış olduğu erdemlerdir. Ortada, amacı, insanı "En son mutluluğa" erdirmek olmayan toplumlar da bulunmaktadır. Bunlar 'Câhile' ve 'Dâlle' (Sapmış) denen toplumlardır. Bunlar, kendi aralarında, kendilerine koymuş oldukları 'Gâye'lerine göre, birbirlerinden ayrılmış olan toplumları oluştururlar. Bu 'Gâye'lerin başlıcaları şunlardır: Zenginlik, şan-şöhret, üstünlük, serbestlik, vs. Ama, aslen, bu tür toplumlardan kaçıp, *medine-i fâzıla*'ya ulaşmak gerektir; eğer, ortada, henüz bir *medine-i fâzıla*' yok ise, onu yaratmalıdır! — Medine-i fâzıla tâbiri en son Mehmet Akif tarafından, 'medeniyet-i fâzıla' olarak kullanılmıştır.²²—

Fârâbî'nin bu fikirleri, Orhun Anıtlarından bize doğru gelen fikirlerle uyum içerisindedir. Anıtlarda, Hükümdar, halkın hizmetlisi olarak görünür. Hükümdar, halkı ile, kendisinden kut almış olduğu Tanrı merkezi etrafında kenetlenir. Hükümdarın amacı, halkına 'arkış-tirkişle' (ekonomik etkinliklerle) hayatını kazandırmak, onları 'boşgurmak' (yüksek seviyeden eğitmek), karnını, tok, sırtını pek tutmaktır; 'Yagı'ya (düşmana) karşı koymaktır. Kendisinde aynı bilincin parlamakta olduğu Bilge Tonyukuk, devletine hizmet konusunda, (Bilge Kağan) Yıgıl (veya aygıl) didi, ilk varan ben oldum' diye öğrenmektedir. Türklerin bu karakteri, bir karşılık beklemeden, topluma, insana hizmette bulunmak karakteri, yabancıların da dikkatini çekmiştir. Bu karakteri ünlü Câhız *Fezâ'il ul-Etrâk*'inde dile getirmiştir.²³ Atatürk'ün, kişisel saadetinin, hiçbir alkış beklemeksi-

²² Kâzım Yetiş, *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler*, AKM yayınları, Ankara 1992, s. 102.

²³ Şeşen çevirisi, s. 70, 76-77. Ankara 1967: "(Türkler), harpte... yararlık gösterirse, mü-kâfat beklemez", "(Câhız der ki:) Bir defasında, Bağdad'tan çıktım, al-Katûl'a gidiyorum.

zin, milletine hizmet olduğu bildirilmiştir.²⁴ 'Hayatta en hakikî mürşit ilimdir' özdeyişi ile, Atatürk'ün, milletinin fertlerinde 'nazarî erdemler'in oluşmasını istediği de açıkça görülmektedir.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur ki: Türklerde 'Toplumdan kaçış', toplumdaki olumsuz değerlerden kaçıştır. 'Topluma dönüş' ise, toplumdaki olumlu değerlere dönüştür. Ama, daima toplumun içerisinde kalarak! Yoksa toplumu terkederek değil!

Bu arada, Horasanlılardan, Ebnâ'dan ve diğer askerlerden müteşekkil süvariler gördüm. Bir at ürküp kaçmış, onlar soy atlar üzerine binmişler, atı yakalamaya çalışıyorlar, fakat, bir türlü yakalayamıyorlardı. Bu sırada, yanlarından, bir Türk geçiyordu. Onlar gibi düzgün kıyafetli ve aralarında itibar sahibi bir kimse değildi. Türk, cılız bir Türk atı üzerinde, onlar ise soy ve besili atlar üzerindydiler. Bunun üzerine, Türk, atın önüne çıktı. Önünden ve arkasından dolanarak, onu biraz durdurdu. Bunun üzerine, diğer askerler durup, ona bakmaya başladılar. İçlerinden onu küçümseyen biri, 'Babamın ölüsü için, bunun yaptığı kendisini zorlamak, ve haddini bilmemekten başka bir şey değil. Onlar, memleketin aslanları olmalarına rağmen, atla başa çıkamadılar. Bu ise, boyunun kısıklığına, hayvanının zayıflığına bakmadan, atı yakalamaya kalkıştı', dedi. Henüz onun sözü bitmemişti ki, Türk, atı getirip, onlara teslim etti. Onların medihlerini ve dualarını beklemeden, onlara iyilik ettiğini göstermeye çalışmadan, işinin arkasına gitti."

²⁴ Bkz., Mübahat Türker-Küyel, "Atatürk'ün Saadet Anlayışı", *Erdem*, Atatürk Özel Sayısı, cilt IV, sayı 12, 1989.

